

Hitler Európája

István Deák: *Essays on Hitler's Europe*
University of Nebraska Press,
Lincoln/London, 2001.

Nagyon jó könyv. Jó, mert szinte semmit sem állít; csak kérdez szakadatlanul és gyakran mesél. Szerzője, mintha minden lényeges könyvet elolvasott volna, amely az elmúlt két évtizedben a témáról¹ íródott; s meggyőződött arról, hogy alig-alig akad olyan lényeges kérdés, amelyet illetően akár csak a szerzők többsége is egyetértene. S ebből arra, a számomra rendkívül szimpatikus végkövetkeztetésre jutott, hogy a leglényegesebb kérdések nemcsak megválaszolatlanok, hanem elvileg megválaszolhatatlanok is, mert minden kategorikus válasz megengedhetetlenül általánosít. A kérdések megválaszolhatatlanságából számára sem az következik azonban, hogy felesleges feltenni őket. Éppen ellenkezőleg. Az elengedhetet-

len megértésnek, főképp a megérthetetlen megértésének útja nem a tényeket interpretáló „igaz” állítások fellelése, hanem a szakadatlan, a meg nem szűnő rákérdezés, és a dolgokba hol innen, hol meg onnan belevilágító történetek mesélése. Persze minden történet kivételes, Dániel atya minden akadályt leküzdő, népmesébe illő története éppen úgy, ahogy a gonosszá vált Stelláé is, vagy Victor Klempereré, aki Drezdában sok esetben kifejezetten szolidárisnak tapasztalta a németeket.² Csakhogy „... idővel az ember beleun az általánosról és megint csak az általánosról szóló örökös locsogásba.”³ A kivétel meg „önmagát és az általánost is állítja, és ha az általánost alaposan tanulmányozni akarjuk, akkor pusztán egy jogos kivétel után kell néznünk; az sokkal világosabban mutat meg mindent, mint maga az általános.”⁴

Kierkegaard persze jogos kivételről beszél, s vajon a nehézség nem éppen abban rejlik-e: tudni, melyik kivétel jogos. Nem hinném. Hogy lássuk, melyik a jogos kivétel, nézzük először meg, melyik a jogosulatlan. „... A jogosulatlan kivétel éppen azáltal lesz észrevehető, hogy az általános körül forog.”⁵ Hogy értsük ezt? Kierkegaard gyakorta enigmatikus; de a holokauszt történetei, úgy vélem, segítenek megérteni, mire gondolt. Jogosulatlan a kivétel, ha segítségével az amúgy már „tudott” általánost kívánom megmagyarázni, megvilágítani. Ha a kivétel, azaz az egyedi valamilyen már megragadott általánost példáz. Nézzük mindjárt Goldhagen rendőrzászlóalját, ezt

¹ Ha az olvasó számára teljesen egyértelmű is, mégsem olyan egyszerű pontosan körülhatárolni, mi is volna ez a téma. Az 1933 és 1945 közötti európai történelem, vagy esetleg „csak” a második világháború története a maga egészében? Semmiképpen. De a könyv témája nem szűkíthető le a holokausztra sem, még ha, kétségtelenül, az utóbbi áll is a Deák által a *New York Review of Books*-ban és a *New Republic*-ban tárgyalt könyvek és ezekről szóló esszéi érdeklődésének középpontjában. Talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a könyv a második világháború történetétől elválaszthatatlan, de a hadicselekményekkel nem azonos tömeggyilkosságokról és kegyetlenségekről, azok motívumairól, elkövetőiről, áldozatairól és szemlélőiről szól. Ennek megfelelően tagolta a szerző az esszéket. A könyv fejezetei: *Németek, Zsidók az „áriák” között, Áldozatok, A holokauszt a többi országban és végül Szemlélők*. S ha így van, akkor szükségképpen a zsidó nép kiirtásának vagy legalábbis Európából való teljes eltávolításának hitleri terve a könyv centruma.

² Klemperer, Victor: *I Will Bear Witness: A Diary of Nazi Years, 1942–1945*. New York, 1999.

³ Kierkegaard, Sören: *Az ismétlés*. Constantinus próbálkozása a kísérleti pszichológiában. Fordította: Gyenge Zoltán. Ictus, 1993. (a továbbiakban: Kierkegaard) 108.

⁴ Kierkegaard 106 sk.

⁵ Kierkegaard 106.

a közönséges rendőrökből álló zászlóalj, melynek a keleti fronton elkövetett rémtettei – Goldhagen igen alaposan elemzi őket, kétségtelenül komoly kutatómunkát végzett – Goldhagen szemében egyértelműen azt a könyvén⁶ végigvonuló, szinte minden oldalon megismételt, az *ordinary* szó kurziválásával hangsúlyossá tett általános tételt bizonyítják, hogy az elkövetők nem náciak voltak, hanem egészen közönséges németek. Már megvolt az általános, egy hipotézis, hogy ugyanis a németek évszázados antiszemita beidegződésük folytán szinte valamennyien igenis meg akarták ölni a zsidókat; ehhez kellett megkeresni azt az egyest (a kivételt), azt a tömeggyilkos csoportot, melynek esetében fel sem merülhetett, hogy válogatott náciakból állott volna, hiszen egyike volt a számos közönséges német rendőrzászlóaljnak. Goldhagen nem a rendőrzászlóalj rémtetteit akarta megírni, egy kivételes történetet, hanem a kivételes történet segítségével kívánta bizonyítani azt, amit a priori tudott, hogy ugyanis minden német antiszemita (volt?), s ha éppen úgy adódik, kedvvel öli (ölte?) a zsidókat.

„A Goldhagen kontroverzia”, melynek Deák István külön esszét is szentelt, ismételten felbukkan a kötetben, mert Goldhagen könyve eklatáns példája valaminek, amit Deák nagyon nem szeret: a közelmúlt történelmére vonatkozó legsúlyosabb kérdéseket illető, kételyeket nem ismerő, az ellentétes álláspontokat félresöpörő magabiztos és egyértelmű állásfoglalásnak. Deák persze felsorolja mindazokat, közöttük számos jelentős német történészt és más értelmiségit, akik lelkesen fogadták Goldhagen könyvét, mind pedig azokat, akiknek igen súlyos ellenvetések vannak Goldhagen módszerét illetően. S minden ellenszenv ellenére igyekszik kiemelni Goldhagen munkájának érdemeit is. Ami azonban Deákot igazán izgatja, az Goldhagen óriási sikerének titka, mindenek előtt az, hogy Goldhagen németországi nyilvános fellépései során a közönség, mit sem törődve a komoly szak-

mai vitákkal, mindig Goldhagen pártjára állott. Deák, az írásait jellemző visszafogottság szellemében alapjában nem próbál meg magyarázatot adni a jelenségre, inkább csak utal arra, amit a *Süddeutsche Zeitung* vetett fel, hogy ugyanis generációs konfliktusok játszhattak szerepet a dologban. Ez nagyon is valószínűnek tűnik, s még számos más tényező is szóba jöhet, én azonban szeretnék egy olyan lehetséges tényezőről beszélni, melyet Deák ebben az összefüggésben nem említ, jóllehet egy számára is igen fontos mozzanata a Hitler Európájával kapcsolatos kérdéseknek. 'A minden német antiszemita, ergo potenciális zsidógyilkos' goldhageni tétele a genocídium elkövetőinek körét látszólag *kiterjeszti* ('nemcsak a meggyőződéses náciak – *minden* német'; vagy más-képpen fogalmazva: 'alapjában véve minden német meggyőződéses náci, s mint ilyen potenciális zsidógyilkos'), a valóságban azonban nagyon is *leszűkíti*. Kizárja ugyanis azt a figyelmen kívül semmiképpen sem hagyható megfontolást, hogy a 'nemcsak a meggyőződéses náciak' egyszerűen azt jelenti: szinte alig-alig akad olyan ember, aki adott körülmények között ne követhetné el a legszörnyűsegebb rémtetteket, vagy ha nagyon kiélezetten akarok fogalmazni: Vigyázat! ... valamennyien potenciális gyilkosok vagyunk. Goldhagen sikere a fiatal németek körében, megeshet, azzal (is) magyarázható, hogy nagyon is *leszűkítette* az elkövetők körét, nevezetesen azokra a németekre, akik tradicionálisan antiszemita nevelést kaptak. Ergo: a háború után felnövekedett generációknak nincsen többé félnívalójuk – önmaguktól.

De nemcsak Goldhagen módján lehet történeteket mesélni. Nechama Tec *In the Lion's Den* című könyve,⁷ melyről Deák külön esszét írt – *In Disguise* – a már említett Dániel atya történetét meséli el. A Galíciában született Oswald Rufeisen az újjászületett Lengyelországban lengyel elemi iskolába járt, s minthogy az osztályban ő volt az egyetlen zsidó, megtanulta a katolikus imákat. Azután mégis átíraták egy zsidó iskolába, ahol azonban nem jiddisül, hanem

⁶ Hitler's Willing Executioners. Ordinary German and the Holocaust. Alfred A. Knopf kiadása, 1996.

⁷ New York, 1990.

irodalmi német (*Hochdeutsch*) nyelven folyt az oktatás. A német megszállást megelőzően érettségizett, s a megszállás pillanatában az akkor éppen független Litvániába menekült, ahol, hogy megéljen, egy szusternél dolgozott, s kitanulta a cipésmesterséget. Egy szép napon egy litván rendőr letartóztatta, mert mint lengyel és mint zsidó egyaránt megszegte a törvényeket (lengyelül beszélt az utcán, és a járdán, nem pedig az utca közepén közlekedett). Amikor a német megszállók – csak-csak utolérték Rufeisent is – minden zsidót lemészároltak a börtönben, Rufeisen megmenekült, mert a németeknek cipészekre volt szükségük. Kisbabadult, Belorussziába szökött, s ekkor már eldöntötte: ezentúl letagadja zsidó voltát. Minthogy tökéletesen beszélt lengyelül is meg németül is, félig lengyelnek, félig németnek adta ki magát. Egy Mir nevezetű városban felvették a német csendőrség soraiba. Mint német csendőr a legkülönfélébb úton-módon annyi zsidónak mentette meg az életét, ahányan csak lehetett. Amikor megtudta, hogy a Mirbeli gettót likvidálni fogják, riadóztatta gettóbeli cionista barátait, ellátta őket fegyverekkel. Azok meg is szervezték a kitörést, s jó néhányuk meg is menekült, ellentétben a gettóban maradt ötszáz zsidóval, akiket egytől-egyig lemészároltak. Mindez eddig is elég hihetetlen, de csak most következik a történet leghihetlenebb fordulata: valaki elárulta Rufeisent, aki mindent bevallott főnökének, Hein rendőrmesternek: azt is, hogy zsidó, azt is, hogy fegyvereket csempészett a gettóba. Az formálisan letartóztatta, de hagyta, hogy megszökjék. Apácák rejtették el egy közeli kolostorban, némelykor be is kellett öltöznie apácának. Itt lett katolikussá. Amikor aztán a helyzet tarthatatlanná lett, elhagyta a kolostort, csatlakozott a partizánokhoz, s miután a szovjet hadsereg bevonult a környékre – egy rövid NKVD-s intermezzo után – Krakkóba ment, ahol belépett egy szerzetesrendbe; az később hozzájárult, hogy Izraelben, a haifai Karmel-hegyen a Stella Maris kolostorban telepedjék le. Az izraeli állampolgárságot, mert elhagyta atyái hitét, Dániel atya nem kapta meg.

Hiszi, aki akarja. De a történetét lejegyző amerikai professzorasszony, Nechama Tec tanúsága szerint „azok, akiket Mirben és másutt megmentett, rendszeresen összejönnek Izraelben és hősként ünneplik őt.” (50.) Fogadjuk hát el, hogy minden úgy igaz, ahogy Daniel atya elmesélte. Mi volna történetének tanulsága? Semmi. Hacsak valaki nem akarja azt a kétségtelenül igaznak tűnő állítást tanulságként levonni, hogy egy magát a leghihetlenebb helyzetekben is feltaláló, ügyes és bátor, a katolikus szertartásokat és imákat jól ismerő, a cipésmesterséghez értő, németül és lengyelül anyanyelvi szinten beszélő galíciai zsidónak, még ha körülmélték is, nagy sansza volt a túlélésre, akkor nincsen tanulság. De a történetből sokkal többet tudunk meg arról, hogy is nézett ki a világ Hitler Európájában, mint számtalan csak a szörnyűségeket leíró memoárból vagy a holokauszt tudományos elemzéseiből. Könyve bevezetőjében Deák felteszi a következő kérdést: „Gyakran kérdezem magamtól, hogy mi árt többet a holokauszt emlékének: a valóságos vagy állítólagos túlélők álmemoárjai, vagy az olyan áltudományos állítások, hogy soha egyetlen zsidót sem gázósítottak el? Félek, hogy az előbbi, mert a közönség hajlamos hitelt adni a hamis vagy részben meghamisított memoároknak, míg a holokauszt tagadását csak szélsőségesek akceptálják.” S így folytatja: „Ami a zsidó genocídiumról szóló írásaimat inspirálta, az az a kívánság volt, hogy harcoljak a káros és megzavaró legendák, mítoszok és az általános félreinformálás ellen.” (XII.) S Deák pontosan tudja: a kivételes egyéni történetek, még ha netán kicsit ki is vannak színezve, nem ártalmasak és nem zavarják meg az embert: nem akarják ugyanis semmiféle általános igazságról meggyőzni. Viszont felmutatnak valamifajta mélyebb „igazságot”, bevilágítanak történeti létezésünk titkaiba.⁸

⁸ Kertész Imre *Sorstalansága* regény, *fiction*, nem pedig memoár. De tudjuk, hogy személyes élményein alapszik. Vajon nem lenne-e nevetséges megkérdezni Kertész Imrét, hogy valóban minden pontosan úgy történt-e, ahogyan leírta. Mert még ha bizonyos pon-

Vannak gonoszok, „mad and wicked sorcerer” (15.) – valószínűleg nagyon kevesen. Aztán jelen van egyesekben valami felfoghatatlan belső forrás („some unfathomable inner source”, XV.), melyből méltóság- teljes magatartás és segítőkész tettek fakadnak; talán többen is vannak, a tett helyszínén nagyobb számban születnek az ilyenek, mint az örült és gonosz varázslók, ha azoknál nem is többen, akik a körülmények hatalma folytán válnak gonosszá, illetve mutatják ki gonosz voltukat. De vajon az „igazak”-ról vagy a gonoszokról szóló történetek igazolhatják-e akár azt az állítást, hogy az ember alapvetően jó, akár azt, hogy alapjaiban gonosz? Nincsen olyan, hogy „az” ember – ezt akkor is muszáj hangsúlyoznunk, ha így kimondva maga is közhelynek tűnő általános igazságnak hangzik. S mégsem lenne elfogadható sem Deák, sem a magam számára, ha valaki Tzvetan Todorov könyvét *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps*,⁹ mint valamifajta nevetséges önáltató optimizmus kifejeződését félredobná. Hiszen ki tagadhatná, hogy létezett jóság a legszörnyűsebb atrocitások közepette is, sőt némelykor éppen azokra adott válaszként bontakozott ki. Todorov is tisztában van vele, hogy a táborokban a dzsungel törvényei uralkodnak. Tudja, hogy az olyan híres túlélők, mint Jean Améry, Primo Levi, Tadeusz Borowski vagy Eugenia Ginzburg a leghatározottabban azt állítják, hogy a táborban lehetetlen volt erkölcsösnek maradni. S Todorov sem cáfolja őket, hiszen nekik is igazuk van. Csakhogy ez a két igazság egymásnak feszül. Todorov éppen arra mutat rá, hogy Primo Levi és más pesszímisták maguk is végbevittek higgadt tetteket, melyekben az együttérzés és hősiességük jutott kifejezésre.¹⁰ Minden általánosítás hamis: de tudnunk kell azt is, hogy némelykor éppen élményei kényszerítik az

embert arra, hogy általánosítson. A baj csak az, ha előbb – quasi a rendelkezésünkre álló „adatok” alapján – általánosítunk, majd a mások megélt történeteit ítéletünk illusztrálására használjuk fel. Ha valaki Stella vagy Cael Perechodnik történetét arra használja, hogy meggyőződését, miszerint, a zsidók, ha tehetnék, ha csak azért is, hogy életüket mentsék, épp oly aljasan viselkedtek, mint bárki más, az elfogadhatatlan. Ahogy elfogadhatatlan lenne az is, ha valaki Victor Klemperer naplója alapján arra a következtetésre jutna, hogy a „közönséges németek” többsége, ha nagy tettekre nem is merészkedett, inkább a zsidókkal szimpatizált, mint a nációkkal.¹¹ És természetesen vannak történetek németek áldozatkészségéről is, melyekből ugyancsak nem vonhatunk le semmiféle következtetést a „közönséges németek” viselkedését illetően.¹²

A történeteket mesélni kell. S aztán hagyjuk a másokra, mindenkire, aki megismerkedik e történetekkel, hogy levonja belőlük a maga számára a tanulságokat.

Stella,¹³ a fiatal Stella Goldschlag kezdetben fél-illegális életet élt Berlinben, napközben egy gyárban dolgozott és hordta a sárga csillagot, éjszaka azonban álnéven partikra járt, s mint gazdag és vonzó fiatal nő élvezte az életet. Később azután megpróbált teljesen németként élni, de lebukott,

¹¹ 1943-ban például ismeretlen keresztények szóltak neki oda: „Fel a fejjel, nem tart már sokáig ... nem bírnak ki még egy telet Oroszországban.” A rendőr meg *Uram!* vagy *Professzor Úr!*-ként szólította meg, megszegve ezzel minden előírást. (58.)

¹² Lásd például Inge Deutschkron naplóját (*Outcast: A Jewish Girl in Wartime Berlin*. New York, 1989.)

¹³ Wyden, Peter: *Stella: One Woman's True Tale of Evil, Betrayal, and Survival in Hitler's Germany*. New York, 1992. Lásd Deák könyvének „Perpetrators” című esszéjét. Wyden könyvének „hőse” Stella Goldschlag, a szerző barátja és osztálytársa volt a háború előtti Berlinben. Wyden, mint Deák írja, őszintén bevallja: nem tudja, hogy ő maga hogyan viselkedett volna, ha nem sikerül kivándorolnia, és ott marad a nációk uralta Berlinben.

token átalakította is a történetét, lehet-e Hitler Európájáról, Auschwitzról nálánál igazabbat mondani?

⁹ New York, 1996.

¹⁰ Lásd a könyv „Memories of Hell” című esszéjét.

letartóztatták, megkínózták. Elárulta azokat, akik hamis papírokat szereztek neki, s hagyta magát beszervezni a Gestapo által. Járt az utcákat és a kávéházakat, elkapta és átadta a Gestaponak a hamis papírokkal élő volt barátait és osztálytársait. Stella és barátai pisztolyt is kaptak a Gestapótól, még ha áltartóztathassák a bujkálókat és megvédhessék magukat. „Mint oly sok más áldozat, csodálták és kétségbeesetten próbálták utánozni elnyomóikat. A totalitarianizmus más, rosszabb sorsú áldozatai iránt csak megvetést éreztek. A háború után Stella azt állította, hogy csupán a szüleit próbálta megvédeni. Csakhogy, amint Wyden megmutatja, tevékenységét azután is folytatta, sőt még aktívabb is lett azután, hogy szüleit elvitték Theresienstadtba. Stella és barátai élvezték tevékenységüket, mert hatalmat adott nekik és megengedte, hogy azonosuljanak a snájdig nációkkal.” (33.)

És Calel Perechodnik? A gettó-rendőr, aki a németeket szolgálta, letartóztatta a szökésben lévőket, s ha valamelyiket nem találta, akkor tűszokat szedett a családjában? Privilegiumai mégsem voltak elegendőek ahhoz, hogy megmentse feleségét és gyermekét. Naplójában azt írja, hogy „a rendőrök apjukat és anyjukat vitték a marhavagonhoz; maguk zárták rájuk annak ajtaját a vasrúddal, mintha koporsójukat szögeznék le önkezükkkel.” Azután végignézi, amint a németek betuszkolják feleségét és gyermekét a vonatra. (165.)

A Deák által idézett történetek mind az olyan kérdések jegyében meséltetnek, hogy vajon kik voltak a tömeggyilkosságok végrehajtói, hogy más nemzetek jobbak voltak-e a németeknél, hogy a környezet tehetett volna-e bármit is az üldözöttek megmentése érdekében, hogy a zsidók maguk vajon együttműködtek-e gyilkosaikkal stb. A történetek mind egy szálig azt sugallják, hogy voltak ilyenek is, meg olyanok is. S így igazából nincsen válasz arra sem: „Miért történt? Miért haltak meg milliók, s más milliók miért éltek túl? Miután sok tucatnyi könyvet áttanulmányoztam és mind áldozatként, mind tanúként megélt saját élményeimet is felidéztem, azt kell mondanom: nincsenek világos válaszaim. Úgy tűnik,

igaza van Arno Mayernak, amikor azt állítja, hogy a hitleri zsidóirtás érthetetlen marad.” (88.) Az emberek viselkedésének nincsen általános magyarázata. Nem tudhatjuk kik a gonoszok, s kik az önfeláldozó „szentek”.¹⁴

Rákérdezni az emberek magatartására, még ha általános és megnyugtató választ kérdéseinkre nem is kaphatunk – úgy érzem, Deák ezt tekinti legfőbb feladatának. Emellett azonban mintha különösképpen izgatná egy nagy történelmi kérdés, az európai trend 20. századi átalakulása. Kétségtelennek tekinti, hogy a 20. század európai társadalmi véget kívántak vetni a zsidók jelenlétének, akikkel korábban, kölcsönösen előnyös feltételek közepette a legtöbb helyen többé-kevésbé békésen együtt éltek. „Minden arra utal, hogy az európaiak milliói, s nemcsak a németek, azon igyekeztek, hogy ez [mármint a zsidóktól való megszabadulás – V. M.] bekövetkezzék.” Amihez hozzáteszi: „Az emberek többsége kétségtelenül a zsidókérdés erőszakmentes megoldásában reménykedett: készek voltak arra is, hogy kevés számú zsidót beolvasszanak a nem zsidó társadalomba. De azon széleskörű konszenzus híján, miszerint kívánatos lenne a zsidók többségétől megszabadulni, a náci megsemmisítő program kevésbé lehetett volna sikeres.” (25.) Kemény állítás, de nehéz lenne neki ellentmondani. Annál is inkább, mert Deák ennek kapcsán felveti azt az ugyancsak érdekes kérdést, hogy vajon a zsidóktól való megszabadulás vágya a velük szembeni évszázados előítéletek folyamánya volt-e, vagy valami másról van szó: nevezetesen az etnikai egyneműsítés a francia forradalom óta megszakítatlan folyamatának egy különösen elborzasztó szakaszáról. Deák nem a holokausztt egyediségét vonja kétségbe. Többször is hangsúlyozza, hogy a holokausztt egyedi, egyszeri esemény, „unique event”, még ha Sztálin és

¹⁴ Ami a többség, az átlagember viselkedését illeti, Deák szimpatizálni látszik Hannah Arendt meggyőződésével a gonosz banalitását illetően: az átlagember nem kérdőjelezi meg a világ éppen adott rendjét. Azt teszi, amit elvárnak tőle.

Mao külön-külön több embert irtottak is ki, mint Hitler. „... nem volt-e vajon a holokauszt egyedi esemény, melynek célja egy egész nép kiirtása volt, valami, amit sem Sztálin, sem Mao, sem Enver Pasha nem akartak?” (68.) Csak azt a kérdést veti fel, hogy vajon a zsidótlanítás programja nem egy drasztikus mozzanata-e a modern társadalmak azon törekvésének, hogy megszabaduljanak minden idegentől, mindenfajta kisebbségtől.

Hogy ez a törekvés jelen van a régi rendet felváltó, nemzetállami keretek között megszerveződő modern európai demokráciákban, az szembetűnő. Elég, ha arra utalok, miként váltak Kelet-Közép-Európa valaha izgalmasan sokszínű, „multikulturális” városai – gondoljunk például a Baltikum, Bukovina városaira vagy akár Pozsonyra, Pestre –¹⁵ mára már többnyire egynemzetiségű, egy kultúrájú unalmas városokká, vagy ha ma még nem is váltak azzá, az egyneműsödés tendenciáját, úgy tűnik, nem állítja meg már semmi sem. A folyamat magyarázata, ha egyáltalán megmagyarázható, igen komplex vizsgálódásokat igényelne. Deák egyetlen esszéje sem foglalkozik részletesebben a problémával, így magam sem kívánok idevágó fejtegetésekbe bocsátkozni. Deák Aharon Weiss nyomán idézi egy militáns németellenes ukrán csoport jelszavát: „Éljen egy nagyobb, független Ukrajna, zsidók, lengyelek és németek nélkül; a lengyelekkel a Szan folyón túlra, a németekkel Berlinbe, a zsidókkal meg az akasztófára.” (92. sk.) Van valami nagyon jellemző ebben a jelszóban. Ha persze nem is igazolja a tézist, miszerint a holokauszt

csupán az etnikai tisztogatás egy különösen kegyetlen mozzanata volt – ez is az olyan állítások közé tartozik, melyeket bizonyítani nem lehet –, jelez egy Kelet- és Közép-Európa legtöbb országában kétségtelenül létező beállítódást: legyen végre miénk az ország! Ami meg a lengyelek és a németek, illetve a zsidók közötti humanitárius szempontból nem jelentéktelen különbségtételt illeti, lehet a dolgot úgy is értelmezni, hogy a zsidókat kénytelenek vagyunk sajnós felakasztani, minthogy nincsen hová elküldeni őket. Nem hiszem azonban, hogy akár Ukrajnában is, ahol egészen közös erővel történt kiirtásukig nemigen lehetett beszélni a zsidók asszimilációjáról, erről lett volna szó. Közép-Európában, meggyőződésem szerint biztosan nem. Ha egyszer az etnikai egyneműsítés a cél, mit lehet akkor tenni? Asszimilálni a kisebbségeket, vagy ha nem hajlandók asszimilálódni, kitelepíteni őket. A zsidók többnyire – ahogy hosszú ideig más népcsoportok is – hajlamosak voltak az asszimilációra. S mintha velük – ellentétben másokkal – pontosan ez lett volna, mindmáig ez lenne a baj. Pontosabban: úgy asszimilálódnak, hogy megmaradnak zsidónak. És sokakban pontosan ezért keltenek félelmet. De időben most már ugyancsak eltávolodtam Hitler Európájától; igaz, ez is Deák szellemében történt. Itt-ott maga is megtette ezt kitűnő, s ha ebben az összefüggésben nem szentségtörés e szót használni, élvezetes könyvében.

Vajda Mihály

¹⁵ A kaunas-i gettóról szóló esszé („A Ghetto in Lithuania”), amely dióhéjban elmeséli Litvánia egész történelmét, nosztalgiával emlegeti Vilnát, Kownót és Memelt (Vilnius, Kaunas, Klaipėda), e valaha csodálatosan színes, kozmopolita városokat. „A színeknek és az izgalomnak mára vége, ahogyan a legtöbb egyéb kelet-európai helyen is.” (128.)